

Az Eiffel- torony árnyékában

Majoros István 70 éves

Az Eiffel-torony árnyékában

Majoros István 70 éves

Az Eiffel-torony árnyékában

Majoros István 70 éves

ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
Budapest 2019

A kötet megjelenését támogatta
a MAGYAR LAJOS ALAPÍTVÁNY

Főszerkesztő: *Búr Gábor*
Szerkesztők: *Pál István – Székely Gábor*

ISBN 978-963-489-167-3

A címlapon Marc Chagall: Az Eiffel-torony jegyesei

© Szerkesztők, szerzők

Minden jog fenntartva

BOLGÁR DÁNIEL¹

ORTODOX ÉS STATUS QUO ZSIDÓK EGY KISVÁROSI GIMNÁZIUMBAN

(Gyöngyös, 1933–1944)

ORTHODOX AND STATUS QUO JEWISH HIGH SCHOOL STUDENTS IN A TOWN IN HUNGARY

(Gyöngyös, 1933–1944)

Absztrakt

Az emancipáció (1867) után megszűnt a magyarországi zsidóság vallási egy-sége. Egyetértés van arról, hogy a reformra nyitott zsidók sikeresebb lehettek világi iskolázottság tekintetében, mint a hagyományhoz ragaszkodók. Ennek a feltételezésnek az igazolása nehéz feladat, mert sem az iskolai nyilvántartások, sem a statisztikák nem különböztették meg a zsidó tanulókat aszerint, melyik irányzathoz tartozott a hitközségük. Néhány iskolában azonban az igazgatók a nyilvántartásokat nem előírásosan vezették. Ezek egyike volt a gyöngyösi gimnázium is, ahol az értesítők tizenegy éven át jelezték, hogy melyik zsidó ta-

¹ Bolgár Dániel az ELTE BTK Gazdaság és Társadalomtörténeti Tanszékének adjunktusa.

nuló tartozott a helyben az újitókat tömörítő, többségi status quo, melyik a kisebbségi ortodox hitközséghez. Az adatok ellentmondanak a sztereotípiáknak. Gyöngyösön az ortodox zsidók iskolázási esélye sokkal nagyobb volt, mint a keresztényeké és talán még a status quo zsidókét is meghaladta. Az ortodoxok tanulmányi eredménye pedig mind a nem zsidókénál, mind a többi zsidóénál sokkal jobb volt.

Kulcsszavak: zsidó, ortodox, status quo ante, oktatás, egyenlőtlenség

Abstract

The religious unity of the Hungarian Jewry ceased to exist after the emancipation (1867). There is consensus that the reform-oriented Jews might have been more successful in terms of secular education than those Jews who insisted on tradition. To prove this assumption is a difficult issue since neither regular school registers nor statistics distinguished the Jewish students according to the affiliation of their kehillah. Nevertheless, in some schools the principals did not keep the records in accordance with the regulations. One of these schools was the high school in Gyöngyös, where the yearbooks indicated for eleven years which Jewish students were members of the majority reform-oriented (status quo) kehillah and who belonged to the minority traditionalist (orthodox) community. The data contradict the stereotypes. In Gyöngyös the orthodox Jews had a much better chance to attend high school than the local Gentiles and maybe even better than status quo Jews. Moreover the orthodox Jews had better grades than the Gentiles and other Jews as well.

Keywords: Jew, orthodox, status quo ante, education, inequality

Ismert, hogy a magyarországi zsidók az egyenjogúsításuk és a holokauszt közötti időszakban a keresztényeknél jóval iskolázottabbak voltak. A képlet a téma neves kutatójának, Karády Vikornak a kifejezésével összegezhető: a zsidók voltak az oktatási rendszerben folyó vetélkedés „*verhetetlen bajnokai*”.²

² KARÁDY Viktor: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: Uő.: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Budapest, 1997. 122.

A zsidó társadalom azonban nem volt egynemű. Az emancipáció után megszűnt a magyarországi zsidóság vallási egysége.³ A neológ (kongresszusi) szervezetben az újításra nyitott hitközségek tömörültek, míg az ortodox irányzathoz – önképük szerint⁴ – a változtatásokat elvetők csatlakoztak. Azok a közösségek pedig, amelyek nem akartak tudomást venni az ortodox-neológ szakadásról, a gyakorlatban tovább növelték a széttöredezettséget azzal, hogy egy harmadik, úgynevezett status quo irányzatot alkottak. Az, hogy a status quo hitközségek tagságának vallásossága a neológokéra vagy az ortodoxokéra hasonlított-e jobban, a helyi viszonyoktól függött.⁵

Iskolázottsági egyenlőtlenségek országos szinten

Úgy szokás gondolni, és sok kortárs megfigyelő is úgy észlelte, hogy a modernitás kihívásaival a zsidóságnak a vallás reformálásától irtózó része nehezebben birkózott meg, és ennek megfelelően a nyilvános oktatás rendszerében, tehát az állam által elismert bizonyítványokat kiadó iskolákban is az ortodoxok vitték a legkevesebbre a zsidók közül. De, hogy tényleg így volt-e, léteztek-e iskolázottsági különbségek a zsidóság vallási frakciói között, és hogyan álltak az egyes irányzatok követői az iskolázási javakért folytatott vetélkedésben a keresztényekhez képest, arról országos léptékben biztosat nem tudunk.

A korabeli statisztikai adatgyűjtésre támaszkodva pedig nem is fogunk tudni. Az állam ugyanis tudomásul vette, hogy a zsidó hitközségek nem egyféle szabályzatot fogadtak el magukra nézve érvényesnek, és ennek következtében több hitközségi szervezet jött létre, de nem ismerte el, hogy ezek külön

³ A szakadásról lásd KATZ, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Budapest, 1999.

⁴ SILBER, Michael K.: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: Uő. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 2008.

⁵ FROJIMOVICS Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon. 1868–1950*. Balassi, Budapest, 2008. 77–81. A status quo hitközségek irányultságáról folyó diskurzusra lásd a *Szombat* című folyóiratban 2014-ben zajló vitát, illetve PEREMICZKY Szilvia: *Status quo – egykor és ma. Egy magyarországi zsidó vallásos irányzat története*. *Mozgó Világ*, 42, 12 (2016), 61–64.

felekezeteket képeznek,⁶ és ennek megfelelően a hivatalos társadalomstatisztika ügyet sem vetett a zsidóság szakadására, amikor a népességet vallási bontásban ábrázolta. A népszámlálások és az iskolaigazgatók által szolgáltatott adatokat feldolgozó közoktatásügyi statisztikák⁷ is, amiknek az eredményei a statisztikai évkönyvekben jelentek meg, kizárólag izraelitákról tudtak, a zsidóságon belüli frakciókat a Központi Statisztikai Hivatal nem különböztette meg, ami nagyszerű lehetőséget adott az irányzatoknak arra, hogy ki-k magát állítsa be többséginek.⁸ Az egyedüli kivétel a szabály alól az 1930. évi népszámlálás volt. Az eset előzménye az, hogy az 1926. évi XXII. törvénycikk helyreállította a kéttáblás országgyűlési rendszert, azaz létrehozta a felsőházat, amelyben többek közt a zsidó vallásfelekezet is képviselőt kapott. A 4. § két rabbinak biztosított ülőhelyet a felsőházi padosorokban. A népszámlálás állítólag ennek a két helynek az elosztását lett volna hivatva alátámasztani.⁹ Ezért 1930-ban a számlálóbiztosoknak minden izraelitától tudakolniuk kellett, vajon a „*kongr. (neolog) – orth. – statusquo szervezetű hitközség tagja*”-e.¹⁰ Ennek ellenére az erről a cenzusról készült KSH-kiadványok is csak izraelitákról tudósítanak. Az 1941. évi népszámlálás pedig már nem kérdezett rá, melyik izraelita miféle hitközséghez tartozik,¹¹ mivel az 1940. évi XXVII. törvénycikk 2. §-a megszüntette az izraelita felekezet felsőházi képviselőtét. Így legfeljebb azt lehet kideríteni

⁶ Lásd például 1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet. Rendeletek Tára, 22, 9 (1888), 1069–1071., illetve 1890. évi 341. eln. sz. VKM rendelet (közli: *Emlékirat a vallás és közoktatásügyi miniszterhez az Izraelita Egyetemes Gyűlés egybehívása tárgyában*. Magyar-Zsidó Szemle, 13, 1 (1896), 20–23.)

⁷ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.): *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1911. 318, 386, 392.

⁸ Lásd például *Statisztika és autonomia*. Magyar-Zsidó Szemle, 28, 1 (1911), 1–2., illetve ZEKE Gyula: *Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949)*. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990. 147–148, FROJMOVICS (2008): 82.

⁹ *A hazai zsidóság kilencven százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta magát a legutóbbi népszámlálás alkalmával. 700.000 alá esett a hazai zsidóság lélekszáma. 1000 zsidó férfira 1100 nő jut.* A Magyar Zsidók Lapja, 5, 17 (1943), 3–4.

¹⁰ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.): *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1941. 13*, *Az Országos Izraelita Iroda felhívása a népszámlálással kapcsolatban*. Ujság, 6, 293 (1930), 20.

¹¹ MOLNÁR Endre: *Új népszámlálás a megnagyobbodott Magyarországon*. Láthatár, 9, 1 (1941), 11.

a népszámlálásokból, hogy vajon az ortodox többségű törvényhatóságokban élő zsidóság mennyire volt képzett a neológ többségűekben lakókhöz képest.¹²

Iskolázottsági egyenlőtlenségek helyi szinten

Helyi szinten sem könnyű feladat megállapítani a zsidóság egyes frakcióinak tanultságát, mert a diákokról az iskolákban szabályszerűen vezetett nyilvánosságok – az iskolai anyakönyv (főnévkönyv) és az évi értesítő (évkönyv) – valószínűsíthetően minden zsidó tanulót egységesen „izr.”-ként jelöltek meg.

Elvileg azonban, ideális forrásadottságok esetén, ilyen körülmények között is elképzelhető, hogy minden egyes zsidó vallású iskolás hitközségi hovatartozását kikövetkeztessük. Ehhez kétféle eljárás alkalmazására van szükség. Ha a diáknak az iskolai anyakönyvben rögzített lakhelyén csak egy hitközség működött, akkor a tanulóról tudható, hogy a zsidóságnak ahhoz az irányzatához tartozott, amihez ez a hitközség csatlakozott. Az állam ugyanis rendelkezett szabályozta, hogy az izraelitáknak lakóhelyükön működő hitközséghez kell csatlakozniuk.¹³ Abban az izgalmasabb esetben, ha a tanuló lakóhelyén több hitközség is volt, úgy dönthető el, melyik hitközséghez tartozott az illető, ha a kutató rászánja magát a hitközségek születési anyakönyveinek és az iskolai anyakönyveknek az összehasonlítására, vagyis megkeresi, melyik diák melyik hitközség születési anyakönyvében szerepel.

Amíg azonban nem akad ilyen buzgó történetíró, segítségünkre siet néhány túlbuzgó iskolaigazgató, aki a maga szakállára úgy döntött, jelezni fogja az év végi iskolai értesítőben, kik és hányan erősítették a zsidó diákok közül a neológ, az ortodox, illetve a status quo pártot. Két olyan intézményre segített rábukkannom a kutatói szerencse, amelyben ideig-óráig ilyen akkurátus nyilvántartást vezettek. Az egyik a pápai Állami Polgári Leányiskola volt a dualis-

¹² Erre lásd KARÁDY Viktor: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). In: Uő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest, 1997. 266–268, 273–274., BOLGÁR Dániel: *Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságon belül a dualista korszaktól a holokausztig*. Egyháztörténeti Szemle, 20, 3 (2019), 55–78.

¹³ 1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet (1888): 1075. Lásd még ÚJVÁRI Péter: *Magyar zsidó lexikon*. k. n., [Budapest], 1929. 368.

ta korszak elején, 1875 és 1878 között.¹⁴ A másik a gyöngyösi gimnázium az 1933/1934. és az 1943/1944. tanév között. Ebben a tanulmányban a gyöngyösi gimnáziumról, a város ekkoriban egyetlen teljes értékű érettségit adó iskolájáról¹⁵ fennmaradt adatokat törekszem kifagztatni arról, hogy álltak iskolázottságban a zsidóság frakciói egymáshoz és a nem zsidókhoz képest.¹⁶

Irányzatok Gyöngyösön

A zsidóságon belüli szakadás Gyöngyösön is megtörtént. A lazábban vallásos városi és környékbeli zsidóságot a helyben többségi status quo hitközség tömörítette. A hitközségi elnök, Rusz Jakab 1912-es megfogalmazása szerint ez a közösség „különféle elemekből: konzervativokból és haladókból” állt.¹⁷ Az innen távozókból 1881-ben alakult meg a gyöngyösi ortodox izraelita hitközség.¹⁸ A kiválásról Fürst Lázár, az elhagyott közösség főabbija adott tudósítást. Így árulkodott az esetről a status quo születési anyakönyvnek a polgármesterhez, onnan pedig az alispánhoz felterjesztett másodpéldányában: „*Tudomásul! 1881. év I. negyedében helyben egy 14 tagból álló izr. hitközség alakult »Schomre Hadath« [Hitör] címmel, hol néhány gyermek született, de mely születési esetek nálam bejegyeztetés végett nem jelentettek be, mit tudomásra hozni kötelességemnek tartom.*”¹⁹

Vajon igaz-e, hogy Gyöngyösön a kevésbé boldoguló zsidók gyülekeztek az ortodox hitközségben, a jobban érvényesülők pedig a másikban? Hogy kik

¹⁴ A pápai adatok elemzésére lásd BOLGÁR Dániel: *Ortodox és neológ zsidók a pápai polgári leányiskolában (1875–1878)*. Acta Papensia, 19, 1–2 (2019), 39–48.

¹⁵ Sokáig a gimnázium volt Gyöngyös egyetlen középiskolája, majd az 1938. évi XIII. törvény-cikk következtében a felső mezőgazdasági iskolából létrejött a Gyöngyösi Római Katolikus Mezőgazdasági Középiskola.

¹⁶ A zsidók jelenlétére a gyöngyösi gimnázium diákságában lásd HORVÁTH László: *A gyöngyösi zsidóság története*. Mátra Múzeum, Gyöngyös, 1999. 48.

¹⁷ Magyar Zsidó Levéltár X. 6. A gyöngyösi st. quo izr. hitközség 1912. december 1-én tartott képviselőtestületi gyűlésének jegyzőkönyve.

¹⁸ Az alapítás dátuma a szakirodalomban több helyen tévesen szerepel: DEZSÉRI BACHÓ László: *A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig. Adalékok a magyarországi zsidóság történetéhez*. Polóny Zoltán, Gyöngyös, 1941. 85., HORVÁTH (1999): 43., ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes: *A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig*. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II*. Balassi, Budapest, 2002. 293.

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára IV. 416. 353. A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1881.

lehettek az 1881-ben az elszakadás mellett döntők, vajon a szegényebbek, kevésbé tanultak közül került-e ki ez a 14 család, nem tudjuk. Ami mégis kideríthető, az mindenesetre nem azt mutatja, hogy Gyöngyösön az ortodox irányzatot feltétlenül az ágrólszakadtak választották. A Grüssner családnak ugyanis kulcsszerepe lehetett az ortodox hitközség megalapításában. A hitközség anyakönyvét a kiválástól Grüssner Mór vezette. Mindjárt az alapítás évében be is jegyezhette a hitközség történetének első házasságkötését, ami neki különös örömet jelenthetett, mert a vőlegény a fia, Grüssner M. Salamon volt. A frigyből született gyerekek is az ortodox születési anyakönyvbe vannak beírva.²⁰ A Grüssnerek nagybirtokosok, bankárok, kereskedelmi és ipari vállalkozók voltak, akik sokféle érdekeltséggel rendelkeztek Gyöngyösön és környékén túl is. A család tehetőségének bizonyítéka, hogy Grüssner M. Salamon nemcsak gyöngyösi városi képviselő volt virilis jogon,²¹ azaz a legtöbb adót fizetők rangsorában elfoglalt helyezése miatt, hanem a Heves vármegyei törvényhatósági bizottságnak is rendszeresen tagja volt ugyanilyen alapon. Az 1911-re érvényes megyei virilislista szerint például Heves vármegyében élvezett javai után ő fizette a 24. legmagasabb egyenes államadót, amivel a harmadik helyezett volt a gyöngyösiak közül.²² Grüssner M. Salamon fia, Grüssner Zoltán 1927-ben Heves vármegye hatodik legnagyobb adózója volt, amivel az első helyen végzett a gyöngyösiak különversenyében,²³ miközben a testvére, Grüssner Jenő is szerepelt a nagy adózók megyei lajstromán, igaz jóval hátrább.²⁴

A zsidók deportálása előtti napokból vannak olyan adataink, amelyek azal kecsegtetnek, hogy a segítségükkel a gyöngyösi ortodox és status quo közösség sikeressége összemérhető, legalábbis anyagi tekintetben. A német megszállás után, 1944 áprilisában elvégzett országos hitközségi összeírás alapján a gyöngyösi ortodox zsidók körében az egy főre jutó évi vagyonadó 1943-ban

²⁰ MNL HML IV. 416. 353. A Gyöngyösi Ortodox Izraelita Hitközség házassági anyakönyve, 1881., MNL HML IV. 416. 353. A Gyöngyösi Ortodox Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1882 és 1883.

²¹ Gyöngyös névtára. In: Pásztor József – Stiller János (szerk.): *Gyöngyösi kalendárium 1909. évre*. k. n., Gyöngyös, 1909. 166–167.

²² MAJZIK Viktor 1911: *Hevesvármegye alispánjának jelentése Hevesvármegye 1910-ik évi állatpotáról*. k. n., Eger. 154.

²³ *Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek névsora 1927-ben*. Egri Népújság, 44, 130 (1927), 2.

²⁴ *Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek névsora 1927-ben. (Tegnap cikkünk folytatása és befejezése.)* Egri Népújság, 44, 131 (1927), 2.

5,2 pengő, a fejenkénti jövedelemadó 35,3 pengő volt. A status quo hitközséghez tartozókat ellenben magasabb, átlagosan 6,1 pengő vagyon- és 50,5 pengő jövedelemadó sújtotta.²⁵ Ebből azonban nem lehet minden további nélkül arra következtetni, hogy Gyöngyösön a status quo zsidók átlagosan nagyobb jólétben éltek az ortodoxoknál. Egyrészt ugyanis csak a meghatározott szintnél értékesebb vagyonok és magasabb jövedelmek voltak adókötelesek.²⁶ Tehát a hitközségeknek csak a bő elitje fizetett vagyon- és jövedelemadót. Másrészt a gyöngyösi hitközségek által az összeírás során közölt létszámadatok nem egyeztethetők össze a népszámlálási adatokkal,²⁷ és ha a hitközségi lélekszámok nem stimmelnek, az bezavarhat az egy főre jutó adóösszegek kiszámításába is.

A gyöngyösi hitközségek iskolázottsága közötti egyenlőtlenségéről azonban pontos és jól értelmezhető ismereteket szerezhetünk, mert a gimnáziumigazgató, úgy tűnik, a precízséget többre becsülte a szabályszerűségénél, és a szerkesztésében megjelenő évenkénti értesítőben nyilvántartotta, melyik izraelita diák melyik vallási frakciót erősíti. A gyöngyösi gimnáziumi értesítők az 1933/1934. tanévtől kotyogták el, ki „*orth. izr.*” és ki „*izr.*”. Az „*orth. izr.*” az ortodox zsidókat jelölte. Az „*izr.*” pedig, amint a jelmagyarázat feloldotta, a status quo hitközséghez tartozást jelentette. Aztán a zsidótörvények korában a gimnázium igazgatósága már kevésbé volt fogékony a finom distinkciók esztétikumára: 1940/1941-től az értesítő statisztikai fejezete csupán az izraeliták létszámáról adott hírt, az egyes irányzatokról többé nem, de az osztálynévsorokban még meg voltak különböztetve az ortodoxok a többi izraelitától egészen a holokausztig, vagyis az 1943/1944. iskolai évig.

Hogy hányan voltak a diákok között az ortodox és status quo zsidók, azt 1939-ig érdemes vizsgálni, mert utána már rendelet,²⁸ az úgynevezett középiskolai numerus clausus korlátozta a zsidó tanulók felvételét. Eddig az időpontig

²⁵ FROJIMOVICS Kinga – SCHWEITZER József (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán.* (A) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1994. 244–245.

²⁶ *A jövedelem- és vagyonadóra vonatkozó törvényes rendelkezések hivatalos összeállítása (1927. évi 500. P. M. szám) és az ennek végrehajtása tárgyában kiadott utasítás (1927. évi 50.000. VII. a. szám.)* Rendeletek Tára, 61 (1927), 1936–2218.

²⁷ KEPECS József (szerk.): *Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint.* KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1976. 226–231.

²⁸ VKM 134.541/1939. IX. sz. rendelet (Budapest Főváros Levéltára VIII. 36. a. 1. A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola vegyes iratai. Zsidó tanulók felvétele)

a gyöngyösi diákoknak évente átlagosan 19%-a volt zsidó, és a zsidó vallású tanulóiújásának átlagosan 17%-a volt ortodox. Hogy ez sok volt-e vagy kevés, azt akkor dönthetjük el, ha a felekezeteknek és vallási irányzatoknak a diákságon belüli erőviszonyait összevetjük az iskola falain kívüliekkel.

A status quo és az ortodox hitközség erőviszonya Gyöngyösön

Az izraelitáknak és a különböző keresztény felekezeteknek a teljes gyöngyösi és környéki népességen belüli arányát pontosan megadta a népszámlálás. Ennél nehezebb annak a felderítése, mekkora tömegből toborzódtak az ortodox, mekkorából a status quo izraelita diákok, vagyis a zsidó lakosságnak mekkora hányada tartozott a kisebb, mekkora a nagyobb hitközségbe.

A két hitközség létszámáról külön-külön – tudomásom szerint – pontos és hitelt érdemlő adataink nincsenek. De több olyan információ is rendelkezésünkre áll, amiből következtetni lehet a lélekszámokra. Csakhogy, az ezeken az értesüléseken nyugvó becslések egymástól jelentősen eltérő képet festenek a gyöngyösi zsidóság belső megosztottságáról.

Az ortodox hitközséget legkisebbnek az 1909. évi *Gyöngyösi kalendárium* névtár rovata mutatja. Eszerint a status quo hitközségnek 450, az ortodoxnak 63 tagja (minden bizonnyal családfője) volt.²⁹ Ha feltételezzük, hogy a családnagyság megegyezett a két hitközségben, akkor a névtár adataiból azt kapjuk, hogy 1909-ben a két hitközség zsidóságának 12,3 százaléka lehetett ortodox.

Az 1929-ben megjelent *Magyar zsidó lexikon* gyöngyösi adatközlője a jelek szerint durva becslést közölt a status quo hitközségbe tartozó családok számáról (600 család), amit találmomra hárommal felszorozott, hogy megkapja a teljes létszámot (1800 fő).³⁰ Ha ezt az 1800 főt kivonjuk a két hitközség területén élő izraelitáknak az 1930-as népszámlálás szerinti számából, hogy megkapjuk az ortodoxok számát, akkor arra jutunk, hogy a lexikon szerint a helybeli zsidóság 22,4%-a volt ortodox.³¹

²⁹ *Gyöngyös névtára* (1909): 168–169.

³⁰ ÚJVÁRI (1929): 332.

³¹ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.): *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. 217, 221.

A zsidó hitközségek 1944 áprilisi összeírásában mindkét hitközség közölte a lélekszámát (status quo: 1356 fő, ortodox: 466 fő).³² Eszerint a gyöngyösi és környéki zsidóság 25,6%-a volt ortodox. Ám a két megadott érték közül bizonyára legalább az egyik nem stimmel, mert ha összeadjuk a két hitközség létszámát, jóval kevesebbet kapunk, mint amekkora az 1941-es népszámlálás szerint a hitközségek területén élő izraeliták száma volt.³³

A legnépesebbnek akkor látszik a gyöngyösi ortodoxia, ha a születési anyakönyvekből megkíséreljük megbecsülni, hányan lehettek az egyik, illetve a másik hitközségben a 10-19 évesek, vagyis a középiskolába járásra esélyes korúak 1933 és 1939 között. Ehhez annak kellene utánajárnunk, mennyien születtek 1914 és 1929 között az egyik, illetve a másik hitközségbe. Csakhogy az ortodox születési anyakönyv a legzagvyább dokumentum, amit életemben láttam. A bejegyzéseit csak 1924-től lehet követni, és innentől 1929-ig 36 születést regisztrál.³⁴ A status quo anyakönyv ugyanebben az időszakban 85-öt.³⁵ Ebből az látszik, hogy a helyi középiskolás korú zsidóságnak a 29,8 százaléka lehetett ortodox. Ám jelentősen csökkenteni ennek az adatnak a megbízhatóságát, hogy az állami anyakönyvvel összevetve világosan kiderül: a gyöngyösi hitközségi anyakönyvek nem voltak pontosak, vagy legalább az egyik nem, mert az állami anyakönyvvezető jóval több izraelita gyermek születéséről szerzett tudomást, mint amennyit a két hitközség együtt feljegyzett. 1924-ben a két hitközség Gyöngyösön és környékén 30 gyermek születéséről tudósított, míg az állami anyakönyvben ugyanebben az évben csak Gyöngyösön 38 izraelita gyerek születéséről értesülünk.³⁶ Mindenesetre a ránk maradt nyomokból az olvasható ki, hogy az ortodoxok a két gyöngyösi székhelyű hitközség zsidóságának legalább 12 százalékát, legfeljebb 30 százalékát képezhették.

³² FROJIMOVICS – SCHWEITZER (1994): 244–245.

³³ KEPECS (1976): 226–231.

³⁴ MNL HML IV. 416. 355. A Gyöngyösi Ortodox Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1898–1942.

³⁵ Magyar Zsidó Levéltár Családkutató Központ (MZsL CsK) A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1905–1976.

³⁶ MNL HML XXXIII. 1. a. 244. Gyöngyös város állami születési anyakönyve, 1922–1924.

Az iskolázási esélyek különbsége

Az egyes felekezetek és irányzatok iskolázási esélyeinek megállapításához már csak össze kell mérnünk a gimnázium diákságán belüli felekezeti arányokat az iskolán kívüliekkel (1. táblázat). Amíg minden ötödik gimnazista zsidó volt, addig csak minden tizenkettedik gyöngyösi volt az. És ez nemcsak a többségi status quo zsidóknak köszönhetően alakult így. Ortodox zsidókba is könnyebb volt belebotlani a gimnázium folyosóján, mint a gyöngyösi utcákon. Az izraeliták tehát – tekintet nélkül arra, hogy az ortodox vagy a status quo hitközséget erősítették-e – sokkal nagyobb hányadát képezték a gimnazistáknak, mint a város népességének, többször akkora eséllyel lettek középiskolások Gyöngyösön, mint a keresztények. Még sokkal nagyobb mindkét frakció előnye, amennyiben nem a városi, hanem a járási népesség megoszlását tekintjük viszonyítási pontnak.

1. táblázat. A gyöngyösi gimnázium tanulói felekezet szerint (1933/1934–1943/1944)³⁷

	Nem izraelita					Izraelita		
	Római katolikus	Görög rítusú	Református	Evangelikus	Együtt	Status quo	Ortodox	Együtt
	%							
1933/1934	71	1	5	1	78	18	4	22
1934/1935	72	1	5	2	80	17	4	20
1935/1936	72	2	4	1	78	18	4	22
1936/1937	73	1	5	1	80	16	4	20
1937/1938	76	2	5	1	83	14	3	17
1938/1939	79	1	4	1	84	14	2	16
1939/1940	82	1	5	1	89	10	1	11
1940/1941	82	1	5	1	90	9	1	11
1941/1942	83	2	4	1	90	9	1	10
1942/1943	84	1	5	1	90	nincs adat	nincs adat	10
1943/1944	86	1	4	1	91	8	1	9

³⁷ Az értesítők felekezeti összesítései és az osztálynévsorok felekezeti megjelölései között akadtak ellentmondások, ezeket értelemszerűen, az előző és következő évi értesítővel összevetésben igyekeztem feloldani.

Átlag (1933/1934–1938/1939)	73,7	1,3	4,6	1,0	80,6	16,2	3,2	19,4
Gyöngyös népessége (1941)	84,4	1,5	4,2	1,2	91,4	6,0–7,5	1,1–2,6	8,6
A gyöngyösi hitközségek területén élő népesség (1941)³⁸	93,2	0,6	2,0	0,5	96,5	2,5–3,1	0,4–1,1	3,5

Megjegyzés: a becslült adatok *kurzíválva* szerepelnek.

Forrás: ERDŐS Tivadar (szerk.): *A Gyöngyösi Állami Koháry István-gimnázium jubileumi értesítője az 1933–34. iskolai évről*. Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1934. 178–190., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1935. 120–130., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (II–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1935–36. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1936. 116–126., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (III–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1936–37. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1937. 63–72., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (IV–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1937–38. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1938. 73–82., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1938–39. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1939. 58–67., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VI–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1940. 52–61., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VII–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1940–41. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1941. 41–51., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1942. 56–67., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1943. 48., CSENGŐ Nándor (szerk.): *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1943–44. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös, 1944. 29–41., KEPECS (1976): 226–231.

³⁸ Gyöngyös megyei város és a gyöngyösi járás községei, kivéve a verpeléti hitközséghez tartozó községeket (ezekre lásd FROJIMOVICS Kinga: *Magyar zsidó levéltári repertórium, III. Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig. (Hazai levéltárak és irattárak)*. MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Budapest, 2007. 228–230, 609–610.).

A nagy zsidó előny a középiskolázási esélyekben Gyöngyösön tehát semmiképp sem egyedül a status quo hitközség diadala volt. E siker eléréséből az ortodox zsidók is kivették a részüket. Sőt – attól függően, hogy az ortodoxok létszámára vonatkozóan melyik becslésünk áll közelebb a valósághoz – még azt is elképzelhetőnek mutatják az adatok, hogy az ortodox zsidók nagyobb valószínűséggel látogatták a gyöngyösi gimnáziumot, mint a status quo irányzathoz tartozó fiatalok.

Tanulmányi eredmények

Mivel a gyöngyösi értesítők egyenként is azonosítják az ortodox és status quo zsidó tanulókat, alkalmunk adódik a tanulmányi eredmények kiszámítására is irányzatonként. Az ortodox zsidó diákok 75, a status quo izraeliták 407 és a keresztények 2541 év végi bizonyítványában figyelhetjük meg, hogyan alakultak a gyerekek tanulmányi átlagai az egyes tantárgyakban (9. táblázat).

2. táblázat. A gyöngyösi gimnázium tanulóinak átlagosztályzatai felekezet szerint a főbb tárgyakból (1933/1934–1941/1942, 1943–1944)

Tantárgy	Nem izraeliták ³⁹	Izraeliták		
		Ortodox	Status quo	Összesen
Magyar	2,36	2,13	2,23	2,22
Latin	2,64	2,28	2,42	2,40
Német	2,50	1,84	2,29	2,22
Francia/olasz ⁴⁰	2,34	1,77	2,06	2,02
Történelem	2,37	2,13	2,30	2,27
Földrajz	2,34	2,00	2,31	2,26
Természettan ⁴¹	2,23	2,08	2,19	2,17
Matematika	2,45	2,17	2,26	2,25

³⁹ A nem zsidók átlagosztályzatait nem a jegyeik egyenkénti rögzítésével kaptam, hanem úgy, hogy a tanulmányi eredményeknek a gimnáziumi értesítők végén szereplő statisztikájából kiszámítottam a teljes diákság átlagát, és abból kivontam az izraeliták osztályzatainak súlyozott átlagát. Ez a módszer értelemszerűen nem engedi meg, hogy a keresztény felekezetek közötti egyenlőtlenségeket is megfigyeljük.

⁴⁰ Az 1940/1941. tanévtől választhattak a tanulók, hogy olaszt vagy franciát kívánnak-e tanulni.

⁴¹ Beleértve a természettant, vegytant, fizikát is.

Megjegyzés: a kisebb értékek jelentik a jobb jegyet.

Forrás: Forrás: ERDŐS (1934): 178–190, 193., CSENGŐ (1935): 120–130, 134., CSENGŐ (1936): 116–126, 130., CSENGŐ (1937): 63–72, 76, CSENGŐ (1938): 73–82, 86., CSENGŐ (1939): 58–67, 71., CSENGŐ (1940): 52–61, 65., CSENGŐ (1941): 41–51, 55., CSENGŐ (1942): 56–67, 71., CSENGŐ (1944): 29–41, 44.

A gyöngyösi gimnáziumban a Horthy-korszakban az izraelita tanulók a magas presztízsű, –mondjuk így – főbb tárgyakból jobb tanulók voltak a keresztényeknél. De nemcsak a zsidók kaptak jobb jegyeket ezekből a tantárgyakból a nem zsidóknál, hanem a zsidóságon belül az ortodox frakció is megelőzte a keresztényeket, méghozzá rendre jelentős, több tized jegynyi fölényvel. Ennél sokkal meghökkentőbb, hogy az ortodoxok a status quo hitközség tagjait is magabiztosan lepálták.

Az alacsonyabb presztízsű tantárgyakban a zsidók azonban – a gyorsírás kivételével – éppen rosszabb osztályzatokat kaptak a keresztényeknél. Ám ezekre a versengésekre is jellemző, hogy az ortodox zsidók szebb eredménnyel végeztek, mint a többi izraelita. A gyöngyösi és környéki zsidóság szigorúbban vallásos szárnyához tartozók gyermekei jobb értékeléseket kaptak hittanból, rajzból, énekből, szépírásból és magaviseletből, mint a vallási szempontból liberálisabb szülők ivadékai. Csak testnevelésből, rendszeretből és gyorsírásból voltak gyengébbek az ortodoxok osztályzatai a status quo zsidókénál.

Összegzés

A Horthy-kori gyöngyösi ortodox zsidóságot tehát a gimnáziumi értesítők alapján nincs okunk úgy elkönyvelni, mint a modern világ kihívásainak megfelelni nem tudó, az életben az akadályokat a többi zsidónál, netán mindenki másnál rosszabbul vevő csoportot. Az ortodox zsidók lekörözték a keresztényeket az iskolázási javakért folytatott küzdelemben. Nem igazolható, hogy a középiskolázási esélyeik rosszabbak voltak, mint a többi helybeli zsidónak. Az viszont igazolható, hogy a gimnáziumban még a többi zsidó diáknál is jobb tanulók voltak.

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)
 VIII. 36. A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola iratai
 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)
 IV. 416. Heves vármegyei felekezeti anyakönyvek másodpéldányai
 XXXIII. 1. Heves megye anyakönyvi kerületeinek állami anyakönyvi másodpéldányai
 Magyar Zsidó Levéltár (MZsL)
 X. 6. Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség iratai
 Magyar Zsidó Levéltár Családkutató Központ (MZsL CsK)
 A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyvei

Hivatkozott irodalom

1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet 1888: 1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet. Rendeletek Tára, 22, 9, 1069–1077.

A hazai zsidóság kilencven százaléka... 1943: *A hazai zsidóság kilencven százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta magát a legutóbbi népszámlálás alkalmával. 700.000 alá esett a hazai zsidóság lélekszáma. 1000 zsidó férfit 1100 nő jut.* A Magyar Zsidók Lapja, 5, 17, 3–4.

A jövedelem- és vagyonadóra... 1927: *A jövedelem- és vagyonadóra vonatkozó törvényes rendelkezések hivatalos összeállítása (1927. évi 500. P. M. szám) és az ennek végrehajtása tárgyában kiadott utasítás (1927. évi 50.000. VII. a. szám.)* Rendeletek Tára, 61, 1936–2218.

Az Országos Izraelita Iroda felhívása... 1930: *Az Országos Izraelita Iroda felhívása a népszámlálással kapcsolatban.* Ujság, 6, 293, 20.

BOLGÁR Dániel 2019a: *Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságon belül a dualista korszaktól a holokausztig.* Egyháztörténeti Szemle, 20, 3, 55–78.

BOLGÁR Dániel 2019b: *Ortodox és neológ zsidók a pápai polgári leányiskolában (1875–1878).* Acta Papensia, 19, 1–2, 39–48.

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1935: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1936: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (II–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1935–36. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1937: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (III–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1936–37. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1938: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (IV–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1937–38. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1939: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1938–39. iskolai évről.* Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1940: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VI–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1941: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VII–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1940–41. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1942: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1943: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

CSENGŐ Nándor (szerk.) 1944: *A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1943–44. iskolai évről*. Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

DEZSÉRI BACHÓ László 1941: *A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig. Adalékok a magyarországi zsidóság történetéhez*. Polóny Zoltán, Gyöngyös

Emlékirat 1896: *Emlékirat a vallás és közoktatásügyi miniszterhez az Izraelita Egyetemes Gyűlés egybehívása tárgyában*. Magyar-Zsidó Szemle, 13, 1, 1–39.

ERDŐS Tivadar (szerk.) 1934: *A Gyöngyösi Állami Koháry István-gimnázium jubileumi értesítője az 1933–34. iskolai évről*. Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium, Gyöngyös

FROJIMOVICS Kinga 2007: *Magyar zsidó levéltári repertórium, III. Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig. (Hazai levéltárak és irattárak.)* MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Budapest (*Hungaria Judaica*, 21.)

FROJIMOVICS Kinga 2008: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon. 1868–1950*. Balassi, Budapest

FROJIMOVICS Kinga – SCHWEITZER József (szerk.) 1994: *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. (A)*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest (*Hungaria Judaica*, 6.)

Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek... 1927a: *Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek névsora 1927-ben*. Egri Népújság, 44, 130, 2.

Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek... 1927b: *Heves vármegye legnagyobb adófizetőinek névsora 1927-ben. (Tegnap cikkeink folytatása és befejezése.)* Egri Népújság, 44, 131, 2–3.

HORVÁTH László 1999: *A gyöngyösi zsidóság története*. Mátra Múzeum, Gyöngyös (*Mátrai Tanulmányok*)

Gyöngyös névtára 1909: *Gyöngyös névtára*. In: Pásztor József – Stiller János (szerk.): *Gyöngyösi kalendárium 1909. évre*. k. n., Gyöngyös, 166–179.

KARÁDY Viktor 1997a: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: Üő.: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Budapest (*Replika Könyvek*, 3.) 111–130.

KARÁDY Viktor 1997b: *A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910)*. In: Üő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes ford. Cserépfalvi, Budapest (*KonTEXTus Könyvek*) 249–274.

KATZ, Jakov 1999: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Ford.: Ács Gábor – Stöckl Judit. Múlt és Jövő, Budapest (*Múlt és Jövő Könyvek. Magyar Zsidó Történelem*)

KEPECS József (szerk.) 1976: *Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint.* KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár, Budapest (*Történeti Statisztikai Kötetek*)

MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.) 1911: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 36.)

MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.) 1932: *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 83.)

MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.) 1941: *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1941. (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 114.)

MAJZIK Viktor 1911: *Hevesvármegye alispánjának jelentése Hevesvármegye 1910-ik évi állapotáról.* k. n., Eger

MOLNÁR Endre 1941: Új népszámlálás a megnagyobbodott Magyarországon. Láthatár, 9, 1, 8–12.

ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes 2002: A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II.* Balassi, Budapest, 273–309.

PEREMICZKY Szilvia 2016: *Status quo – egykor és ma. Egy magyarországi zsidó vallásos irányzat története.* Mozgó Világ, 42, 12, 54–66.

SILBER, Michael K. 2008: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. Ford.: Boros Attila. In: Uő. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia.* Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 2008. (*Múlt és Jövő Könyvek. Hágár*, 6.) 211–282.

Statisztika és autonomia 1911: *Statisztika és autonomia.* Magyar-Zsidó Szemle, 28, 1, 1–5.

ÚJVÁRI Péter (szerk.) 1929: *Magyar zsidó lexikon.* k. n., [Budapest]

ZEKE Gyula 1990: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest (*Valástudományi tanulmányok*, 4.) 145–161.